

Kiriopascha w tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego

ks. Adam Magruk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie (Wydział Teologiczny)

Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie, Polska

ORCID: 0000-0001-9468-624X

admagruk@wp.pl

rev. A. Magruk, *Kiriopascha in the liturgical tradition of the Orthodox Church*, Elpis, 22 2020: 91-xx.

Abstract: The following article deals with the issue of “Kiriopascha”. This term indicates a situation in which the Sunday of the Resurrection will fall on March 25, i.e. the day when the Orthodox Church remembers the Annunciation of the Mother of God. The article describes the issue of establishing the date of the above-mentioned feast and its relation to Christ’s Passover. In addition, the order of worship which is characteristic of the case of Kiriopascha was also presented.

Streszczenie: Poniższy artykuł dotyczy zagadnienia „Kiriopaschy”. Nazwa wskazuje na sytuację, w której niedziela Zmartwychwstania Pańskiego przypadnie na 25 marca tj. dzień, w którym Kościół prawosławny modlitewnie wspomina Zwiastowania Bogurodzicy. W artykule poruszono kwestię ustanowienia daty wspomnianego Theotokarnego święta oraz jej relacji w odniesieniu do Chrystusowej Paschy. Przedstawiono ponadto porządek nabożeństwa, który cechuje przypadek Kiriopaschy.

Keywords: Kiriopascha, Passover, Annunciation of the Mother of God, service, feast

Słowa kluczowe: Kiriopascha, Pascha, Zwiastowanie Bogurodzicy, nabożeństwo, święto

Wstęp

Zmartwychwstania Chrystusa jest najważniejszym świętem w prawosławnym roku liturgicznym. Św. Jan z Damaszku w kanonie jutrzni tego dnia tytułuje je „świętem świąt i uroczystością nad uroczystościami” (Triod’ Cvetnaâ, 2002) (gr. *ἑορτῶν ἑορτή καὶ Πανήγυρις Πανηγύρεων*). Innym, należącym do najczęściej stosowanych określeń wspomnianego wydarzenia należy termin „Pascha” (z hebr. przejście, wyjście). Nazwa odnosi się do Starotestamentowego epizodu, upamiętniającego uwolnienie Izraelitów z niewoli egipskiej i ich wyjście do Ziemi Obiecanej. Chrześcijaństwo z kolei interpretuje je przez pryzmat Chrystologiczny. Swoim zwycięstwem nad śmiercią Syn Boży pokazuje człowiekowi drogę przejścia ze śmierci do życia, od grzechu do łaski, od smutku do prawdziwej radości i nadziei.

Zgodnie z postanowieniem I Soboru Powszechnego w Nicei z 325 r.¹, Pascha ma być wspomniana liturgicznie w niedzielę, następującą po pierwszej wiosennej pełni księżyca, która rozpoczyna się w dniu lub po wiosennej równonocy, nigdy jednak wspólnie lub przed Paschą Żydowską. W praktyce oznacza to, że Wielkanoc jest świętem ruchomym.

¹ Ks. Marek Ławreszuk, powołujący się na prof. Bołotova, zauważa, że nie istnieją historyczne świadectwa dotyczące istnienia tego typu postanowienia. Zdaniem rosyjskiego liturgisty Ojcowie I Soboru Powszechnego mogli przyjąć ustne postanowienie, aby dzień paschalny świętować zgodnie z wyliczeniami Kościoła Aleksandrii. (Marek Ławreszuk, 2012, s. 222-223).

W sytuacji, kiedy Zmartwychwstanie Pańskiego wypadnie 25 marca, wówczas nosi ono nazwę „Kiriopascha”. Pierwszy człon tego wyrazu wskazuje na grecki termin *κύριος*, które dosłownie tłumaczy się m.in., jako „prawdziwy”, „rzeczywisty”, „realny”, „prawowierny”.

W czym zatem zawiera się „autentyczność” połączenia Paschy ze Zwiastowaniem Bogurodzicy? Jak wygląda prawosławny porządek liturgiczny tego dnia? Próba odpowiedzi na te pytania zostanie zaprezentowana w poniższym artykule.

Data święta Zwiastowania Bogurodzicy i jego relacja z Paschą Pańską

25 marca Kościół prawosławny obchodzi Zwiastowanie Najświętszej Bogurodzicy (gr. *Ευαγγελισμός Υπεραγίας Θεοτόκου*). Należy ono do największych świąt z cyklu dwunastu największych (cs. *дванадесятый праздник*). Początki jego obchodów sięgają nie później niż VI-VII w. Z tego okresu bowiem pochodzą homilie przeznaczone na ten dzień autorstwa m.in.: św. Grzegorza Cudotwórcy (Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, PG 10, 1145-1155, PG 10, 1156-1171, PG 10, 1171-1176), św. Proklusa Konstantynopolińskiego (Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, PG 65, 680-692), św. Atanazego Aleksandryjskiego (Αθανασίου Αλεξανδρείας, PG 28, 917-944) oraz św. Bazylego z Seleucji (Βασίλειος Σελευκείας, PG 85, 425-452).

Na przestrzeni historii pojawiło się co najmniej kilka wyjaśnień wyboru daty tego Theotokarnego święta. Św. Jan z Nicei głosił, że wydarzenie Zwiastowania musiało mieć miejsce wiosną, a dokładniej w miesiącu Nissan (wg porządku kalendarza Gregoriańskiego wypada on na marzec-kwiecień). Nie konkretyzuje jednak którego dokładnie dnia (Ιωάννου Νικαίου, PG 96, 1444). Apokryficzna tradycja z kolei nie odrzuca możliwości datowania pierwszego dnia stworzenia 25 marca. Z tego właśnie względu św. Anastazy Antiocheński pisze, że marcowy period cechuje zewsząd zauważalny fenomen odrodzenia natury po zimowym odpoczynku. Jego zdaniem dzieje się tak dlatego, że otaczająca człowieka przyroda przypomina mu o tym, że w tym właśnie czasie Bóg powoływał do istnienia Swoje stworzenie. Stąd też Syn Boży staje się człowiekiem „Drugim Adamem” w tym samym czasie, co Praojciec ludzkości w raju (Αναστασίου Αντιοχείας, PG 89, 1384). W nieco innym duchu wyraża się św. Atanazy Wielki, w opinii którego, Druga Osoba Świętej Trójcy zamieszkała w łonie czystej Dziewicy 25 marca, tj. dokładnie w tym samym czasie, kiedy Bóg stworzył pierwszego człowieka (Αθανασίου Αλεξανδρείας, PG 28, 632). Z kolei autor „Synaksarionu” na święto Zwiastowania Bogurodzicy, jest zdania, że Bóg stworzył świat w marcu, a dokładnie 25 jego dnia, ponieważ wówczas Adam miał być zwiedziony obietnicą węży. Naruszywszy tym sposobem Boże przykazanie upadł, po czym został wygnany z raju (Hieromnich Makary, 2016). Inny przekaz mówi o tym, że w tym właśnie miesiącu Naród Wybrany wyszedł z Egiptu i niczym po suchym lądzie przeszedł przez Morze Czerwone (Hieromnich Makary, 2016).

Jeszcze do II w. 25 marca traktowany był jako dzień wiosennego zrównania dnia z nocą (Rogobete, 2009). Z jednej strony, bezpośrednio wiążące się z okresem przesilenia wiosennego Zwiastowanie jest czasem, kiedy ciemność nocy zaczyna ustępować miejsca światłości dnia. Syn Boży, Który zstępuje na ziemię, niejako odwracając ruch czasu, zaś historia od zstępowania do śmierci dokonała definitywnego wstępowania do niekończącej się wiosny (Hieromnich Makary, 2016). Z drugiej jednak strony, równa ilość godzin dnia i nocy posiadała doskonałe odniesienie do Osoby Chrystusa – doskonałego Boga i równie doskonałego człowieka.

Około 100 lat później Hipolit Rzymski będzie mówił o 25 marca, jako dniu ukrzyżowania Chrystusa (Kaškin, 2017). Myśli tej wtóruje Tertulian. Łaciński teolog sądzi, że mniej więcej w tym samym czasie 23 marca zaczęto wspominać krzyżową śmierć Zbawiciela, zaś dwa dni później Jego chwalebne zmartwychwstanie. Informacja ta jest najbardziej starożytną wzmianką, bezpośrednio odnoszącą się do ścisłego związku, jaki zachodzi pomiędzy świętem Zwiastowania i Chrystusową Paschą.

Jezus umarł 25 marca również w przekonaniu św. Jana Chryzostoma. Do Konstantynopolitańskiego hierarchy należy też pierwsze użycie pojęcia „Kiriopascha”. Stosuje on je w Homilii na dzień Zmartwychwstania 27 marca z 387 r., które określa terminami *αληθινόν και κύριον πάσχα* – tj. „prawdziwa i wierna Pascha” (Ιωάννου Χρυσοστόμου, PG 59, 751).

Zyjący na przełomie IV i V w. biskup Rimisiany Niceas twierdził, że Zbawiciel powstał z martwych w trakcie trwającej równonocy wiosennej, podczas pełni księżyca w niedzielę, która odnosiła się jednocześnie do pierwszego dnia stworzenia świata (Rogobete, 2009).

W V w. pojawiła się zaś tendencja do wspólnego świętowania poczęcia Jezusa wraz z wielkopiątkową męką (Kaškin, 2017). Jednym z prekursorów tej myśli był m.in. błogosławiony Augustyn (Za: Rogobete, 2009). Nie inaczej sądził rzymski mnich i teolog Dionizy Mały (V/VI w.): „ósmą kwietniowa kalenda wskazuje na datę, kiedy dzień równy jest nocy. Tego też dnia Gabriel zwiastuje Dziewicy Marii dobrą nowinę, mówiąc: «Duch Święty zstąpi na Ciebie i moc Najwyższego osłoni Ciebie». Dlatego narodzony z Ciebie Synem Bożym nazwany będzie. Tego samego dnia cierpiał Chrystus swoim ciałem” (Dionysii *Exigui*, PL 67, 506).

O 25 marca, jako pierwszym dniu stworzenia świata i zarazem wielkanocnym, wzmiankują również Georgios Amartolos (Γεωργίου Αμαρτολού, PG 110, 372), a także Georgios Kerdinos (Γεωργίου Κερδηνού, PG 121, 372) w swoich bizantyjskich kronikach, datowanych na VII w. (Rogobete, 2009). Pogląd ten po części zdaje się podzielać, żyjący około 100 lat później św. Piotr Damascyński. Według syryjskiego ascety i pisarza, skoro wszystkie największe wydarzenia z życia Jezusa, które Kościół wspomina w swoim heortologionie w rzeczywistości miały miejsce w niedzielę, to również wcielenie Logosu z całej pewnością odbyło się w pierwszy dzień tygodnia (Za: Βλάχος, 2008). I chociaż nie mówi on dokładnie o święcie Zmartwychwstania, to jego opinia zbliżona jest w tym aspekcie do wyżej wymienionych, zważywszy na fakt, iż każda niedziela roku liturgicznego określana jest „Małą Paschą”.

Warto dodać, że jeszcze w X w., zamieszkujący obecne tereny Rosji wierni przywiązywali do wspólnego świętowania Zwiastowania i Paschy ogromne znaczenie. Powszechną była świadomość – oparta zresztą na apokryficznych przekazach – iż rok, w którym wypadnie Kiriopascha, będzie jednocześnie czasem powtórnego przyjścia Chrystusa (Danilevskij, 1998). Ta sama, odważna teoria pojawia się w cytowanym już powyżej „Synaksarionie” mnicha Makarego, który również mógł bazować na tego typu pozakanoicznych źródłach (Hieromnich Makary, 2016).

Jak zaobserwowano, wśród wyżej wymienionych opinii teologicznych dominuje ta, która bezpośrednio koreluje datę Zwiastowania Bogurodzicy z dniem Wielkanocy. Tradycja cerkiewna stosuje określenie „Kiriopascha” w odniesieniu do wydarzenia Zmartwychwstania Chrystusa, które w czasie Jego miało się dokonać dokładnie w tym samym dniu miesiąca co Jego poczęcie w łonie Czystej Dziewicy. Stąd użycie pierwszego członu tego pojęcia *κύριον*, które przypominać ma tę niezwykłą zbieżność, która dokonała się ponad 2000 lat temu.

Niezwykle istotnym jest zaakcentowanie w tym miejscu, że nie do końca prawidłowe jest tłumaczenie słowa „Kiriopascha” jako „Pascha Pańska” (Lebedev, 1905). Wynika to z prostego faktu, iż przymiotnik „pański” w starej grece brzmi *κυριακός* (czyt. *kiriakos*). Za doskonały para-

dygmat w tej kwestii posłużyć mogą dwa nowotestamentowe fragmenty, jak chociażby: *συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ οὐκ ἔστι κυριακὸν δεῖπνον φαγεῖν* – „Tak więc, gdy się zbieracie, nie ma u was spożywania **Wieczerzy Pańskiej**” (1 Kor 11, 20), oraz *ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ, καὶ ἤκουσα φωνὴν ὀπίσω μου μεγάλην ὡς σάλπιγγος* – „Doznałem zachwycenia w **dzień Pański** i posłyszałem za sobą potężny głos jak gdyby trąby” (Ap 1, 10). Termin, o którym mowa może również zostać przetłumaczony, jako dopełniacz rzeczownika *ο κύριος* – „pan”, „władca”, zapisywany w sposób następujący: *του κυρίου* (czyt. *tou kiriou*). Ten wariant z kolei stosuje w kanonie jutrzni święta Paschy jego autor – św. Jan Damascęński – który „Paschę Pańską” oddaje jako „Κυρίου Πάσχα” (*Πεντηκοστάριον*, 2009).

Aleksandryjskie paschalia przewidują świętowanie Kiriopaschy 12 razy na przestrzeni Wielkiego Indyktionu tj. 532 lat, co w praktyce oznacza maksymalnie 3 razy na 100 lat. Ostatni taki przypadek miał miejsce w 1991 r., zaś następny wyznaczony został na 2075 r.

Porządek nabożeństwa Kiriopaschy

Unikalność Kiriopaschy przejawia się w szczególny sposób również pod względem liturgicznym. W sytuacji, kiedy w dniu Zmartwychwstania Chrystusa wypada jakiegokolwiek święto bądź też pamięć świętego, wówczas teksty nabożeństw im poświęconych nie są w ogóle czytane. Pascha Pańska przewyższa wówczas liturgiczne wszystkie inne wydarzenia roku Kościelnego. Jedyny wyjątek od tej reguły stanowi święto Zwiastowania Najświętszej Bogurodzicy. Typikon Atoskiego Monasteru Filotheou przestrzega nawet, że przeniesienie tego święta z Wielkiego Tygodnia, samej Paschy lub tygodnia paschalnego na którykolwiek inny dzień roku jest „wielkim naruszeniem reguły (gr. *παρανομία*) oraz herezją”. Autor zapisu tłumaczy tę uwagę faktem niedopuszczalnego naruszenia w najmniejszym stopniu idealnego dziewięciomiesięcznego okresu „przebywania” Zbawiciela w łonie Bogurodzicy (Rogobete, 2009).

W klasztorze św. Dionizego na Olimpie z kolei, w sytuacji Kiriopaschy praktykowano sprawowanie aż dwóch oddzielnych nabożeństw. W pierwszej kolejności późnym wieczorem Wielkiej Soboty odprawiano jutrznię Zwiastowania i dopiero po jej zakończeniu rozpoczynano tradycyjne czytanie Dziejów Apostolskich (gr. *Πραξαποστόλων ἀνάγνωσις*), po czym rozpoczynało się nabożeństwo o północy (cs. *Полунощница*) i Paschalna jutrznia (Rogobete, 2009).

Podobny ryt przewidywała tradycja konstantynopolińska. Typikon Hagii Sophii zakładał wówczas procesję od najważniejszego placu stolicy Bizancjum tzw. Forum Konstantyna (gr. *Φόρος του Κωνσταντίνου*), która kończyła się w świątyni poświęconej Bogurodzicy o nazwie Chalkoprateria (gr. *Χαλκοπρατεία*). Co ważne, tego dnia sprawowane były dwie liturgie: jedna pod przewodnictwem patriarchy w Hagii Sophii i druga celebrowana przez jednego z duchowych cerkwi Chalkoprateria (Rogobete, 2009).

Porządek nabożeństw obecnej tradycji liturgicznej,

tego jedyne w swoim rodzaju przypadku, określa księga Typikonu w rozdziale 48 pod datą 25 marca i tytułem: *Ποδобаєт ведати, яко аще случитя в самую святую и великую неделю Пасхи, еже есть Кириопасха, празник Благовещения Пресвятыя Богородицы* – „Należy wiedzieć, że kiedy święto Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy obchodzone będzie w najświętszą i wielką niedzielę Paschy, tj. Kiriopaschę (wówczas)” (*Tipikon*, 1896), po czym zanotowano prawidłową kolejność jej poszczególne elementy składowe.

Poniżej wskazano jedynie najbardziej charakterystyczne momenty, które odróżniają nabożeństwo Kiriopaschy od „zwykłej” Paschy.

W Wielką Sobotę podczas wielkiej wieczerni, która zwyczajowo połączona jest z Liturgią św. Bazylego Wielkiego, recytowanych jest 10 sticher: 3 zmartwychwstaniu, 3 Wielkiej Soboty i 4 święta Zwiastowania, na „Chwała” Wielkiej Soboty, zaś na „I teraz” Zwiastowania. Do przewidzianych na ostatni dzień Wielkiego Tygodnia 15 starotestamentowych fragmentów (cs. *наримие*) dołącza się aż 5 święta Zwiastowania. Podczas nabożeństwa o północy, czytany jest w pierwszej kolejności kanon Zwiastowania z 6 troparionami i Wielkiej Soboty z 8 troparionami. Katabasia zacerpnięta została z Wielkosobotnich hirmosów. Po 3 pieśni wygłaszane są kondakion i ikos Zwiastowania, siedalen natomiast odnosi się już do Wielkiej Soboty. Po 6 pieśni z kolei zabrzmia wyłącznie wielkosobotnie: kondakion i ikos. Po zakończeniu 9 pieśni kanonu następuje recytacja Trysagionu, a po modlitwie Pańskiej śpiewane są tropariony: „Kiedy zstąpiłeś (...)” oraz „Dzisiaj zbawienia naszego początek (...)”.

Początek paschalnej jutrzni pozostaje bez zmian do momentu wejścia do świątyni. Po przekroczeniu przez duchownych progu prezbiterium, śpiewany jest trzykrotnie troparion Zwiastowania. W trakcie nabożeństwa wygłaszany jest kanon Paschy z hirmosem na 8 troparionów oraz Zwiastowania również z hirmosem na 8 troparionów. Po 3 pieśni następuje kondakion, ikos i ipakoi Paschy. Zgodnie z zaleceniem Typikonu w tym miejscu powinna być czytana „45 Homilia św. Grzegorza Teologa na dzień Świętej Paschy”, zaś po zakończeniu 6 pieśni kondakion i ikos święta Zwiastowania. W tradycji greckiej jest to miejsce, gdzie czyta się Synaksarion Paschy. Warto pamiętać, że w przypadku Kiriopaschy, w tym właśnie momencie przychodzi kolej na prokimenon święta Zwiastowania: „Głóście z dnia na dzień zbawienie Boga naszego” oraz lekturę Ewangelii wg św. Łukasza (Łk 1, 39-49. 56). Po jej zakończeniu śpiewane jest trzykrotnie: „Zmartwychwstał Chrystus widząc (...)”, a także stichere: „Zmartwychwstał Jezus (...)”. W trakcie 9 pieśni, obok paschalnych brzmi również stychosy Zwiastowania. Ta sama zasada dotyczy również eksapostilarionu, z tą jednak różnicą, iż paschalny będzie śpiewany jeden raz, natomiast święta Zwiastowania dwa razy.

Podczas recytacji psalmów pochwalnych do 4 niedzielnych sticher dodawanych jest 4 Zwiastowaniu z odpowiednimi stychosami. Godnym uwagi jest włączenie na „Chwała” do tzw. sticher Paschy („Niech powstanie Bóg i niech rozproszą się wrogowie Jego...”) tekstu, odnoszącego się do Zwiastowania, rozpoczynającego się on od słów: „Niechaj

weselą się niebiosa i raduje się ziemia...”. W następnej kolejności kolejne części jutrzni podążają swoim rytmem, bez dodatkowych elementów śpiewane są też godziny paschalne.

Świąteczna Liturgia św. Jana Chryzostoma przewiduje dodanie podczas „Małego Wejścia” do paschalnego porządku, troparionu Zwiastowania Bogurodzicy po trzykrotnym: „Chrystus powstał z martwych, śmiercią podeptał śmierć i tym, co w grobach życie darował”. Czytane są ponadto po dwa prokimenony, lekcje apostołskie i czytania ewangeliczne: najpierw Paschy, a następnie święta Zwiastowania. Ostatnim akcentem Kiriopaschy, podczas tego nabożeństwa jest theotokarny koinonikon, który zabrzmi tuż po wyznaczonym na ten dzień jego paschalnym odpowiedniku.

Zakończenie

Cały marzec (gr. *Μάρτιος*) nie tylko swoją nazwą (od gr. *άρτιος* – „cały”, „pełny”) przypominał o doskonałości. Jak zaobserwowano, niemal od samego początku skupiał on w sobie najważniejsze tajemnice Bożej ekonomii, począw-

szy od stworzenia świata i wcielenia Logosu, Jego krzyżowej śmierci, a skończywszy na sądzie ostatecznym oraz odrodzeniu całego stworzenia. To właśnie z uwagi na symboliczny charakter 25 marca – zgodnie z prawosławnym porządkiem liturgicznym – nie może być przeniesione na inny dzień, nawet w sytuacji, kiedy wypadnie ono w Wielkim Tygodniu oraz dniu Paschy (Hieromnich Makary, 2016).

Wspólne wspomnienie Paschy i Zwiastowania, bez wątpienia niesie ze sobą obietnicę pełni, która odnosi się do całego świata. M. Quenot ujmując to zagadnienie w takich oto głębokich słowach: „W zderzeniu światłości z ciemnością, co unaocznia historię zbawienia, wyróżniają się trzy fazy: światłość pozostaje ukrytą od Zwiastowania, które przygotowuje zwycięstwo i stanowi pierwszy element paschalny; po raz pierwszy światłość rozdziela ciemności w Narodzeniu, aby następnie wszystko zalać światłością w dniu Zmartwychwstania” (Quenot, 2001).

Kiriopascha stanowi absolutnie wyjątkowe połączenie płaszczyzny teologicznej i liturgicznej. Z całą pewnością to właśnie dlatego niemal zawsze spotyka się ono z osobliwą uwagą i zainteresowaniem.

Bibliografia

- Hieromnich Makary. (2016). *Synaksarion. Żywoty świętych Cerkwi Prawosławnej spisane na Świętej Górze Atos*. Hajnówka: Bratczyk.
- Lawreszuck, M., ks. (2012). Paschalia Kościoła Prawosławnego: metody obliczania daty Paschy. *Elpis*, 14 (2012), 217-277.
- Quenot, M. (2001). *Zmartwychwstanie i ikona*. Białystok: Orthdruk.
- Danilevskij, I. N. (1998). *Drevnââ Rus' glazami sovremennikov i potomkov (IX-XII vv.)*. Moskva [Данилевский, И. Н. (1998). *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.)*. Москва].
- Dionysii Exiguî. *Argumenta Paschalia*. PL 67. 497-508.
- Kaşkin, A. (2017). *Liturgika. Dvunadesâtye nepodvizhnye prazdniki*, t. 1. Saratov: Saratovskââ Mitropolia [Кашкин, А. (2017). *Литургика. Дванадцатые неподвижные праздники*, t. 1. Саратов: Саратовская Митрополия].
- Lebedev, D.A. (1905). Počemu prazdnik Pashi 25 marta nazывaetsâ “Kiriopasha”. *Bogoslovskij vestnik*. t. 2. nr 5. 118-128 [Лебедев, Д.А. (1905). Почему праздник Пасхи 25 марта называется «Киріопасха». *Вогословскій вестник*. t. 2. nr 5. 118-128].
- Rogobete, C. C. (2009). *Η εορτή του Ευαγγελισμού στο Χριστιανικό εορτολόγιο. Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη.
- Trikon, *siest ustav*. (1896). Moskva [Трикон, сиест устав. (1896). Москва].
- Triod' Cvetnaâ. (2002). Moskva: Izdatel'skij Sovet Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi [Триодъ Цветная. (2002). Москва: Издательский Совет Русской Православной Церкви].
- Aθανασίου Αλεξανδρείας, *Λόγος κηρυκτικός εις τον Ευαγγελισμόν της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου*, PG 28, 917-944.
- Aθανασίου Αλεξανδρείας, *Προς Αντίοχον άρχοντα, περί πλείστων και αναγκαίων ζητημάτων, των εν ταις θείαις Γραφαίς απορουμενων και παρά πάσι χριστιανούς γινώσκεσθαι οφειλομένων εις ερωτήσεις και αποκρίσεις*, PG 28, 597-700.
- Αναστασίου Αντιοχείας, *Εις τον Ευαγγελισμόν της Παναχράντου και Θεοτόκου Μαρίας*, PG 89, 1385-1389.
- Βασιλείου Σελευκείας, *Εις τον Ευαγγελισμόν της Παναγίας Θεοτόκου*, PG 85, 425-452.
- (Βλάχος) Ιερόθεος, μητρ. (2008). *Οι Δεσποτικές εορτές. Εισοδικό στο Δοδεκάορτο και την Ορθόδοξη Χριστολογία*. Λεβαδεία: Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας).
- Γεωργίου Αμαρτολού, *Χρονικόν σύντομον εκ διαφόρων χρονογράφων τε και εξηγητών συλλεγέν και συντεθέν*, PG 110, 41-1285.
- Γεωργίου Κεδρηνού, *Αρχή της ιστορίας*, PG 121, 28-1166.
- Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Εγκώμιον εις τον Ευαγγελισμόν. Λόγος Β΄*, PG 10, 1156-1171.
- Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Εις τον Ευαγγελισμόν της Υπεραγίας Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας. Λόγος Α΄*, PG 10, 1145-1155.
- Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, *Εις τον Ευαγγελισμόν. Λόγος Γ΄*, PG 10, 1171-1176.
- Ιωάννου Νικαίας, *Περί της γεννήσεως του Χριστού προς Ζαχαρίαν τον Καθολικόν της Μεγάλης Αρμενίας*, PG 96, 1436-1455.
- Ιωάννου Χρυσσοστόμου, *Εις το Άγιον Πάσχα λόγος Ζ΄*, PG 59, 745-755.
- Πεντικοστάριον*. (2009). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, *Εγκώμιον εις την Παναγίαν Θεοτόκον Μαρίαν*, PG 65, 680-692.